

ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՂԵՌՆԻ ՎԿԱՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԵՐՎԱՆԴ ՕՏՅԱՆ

ԱՆԻՇՅԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐ

1914-1919

(անձնական հիշատակներ)

Ստորև ընթերցողին ենք ներկայացնում մի հատված Երվանդ Օտյանի Եղեռնի հիշատակագրությունից:

«Անիծյալ տարիներ»-ը ցարդ մեկ թերթոնային հրատարակություն է ունեցել Կոստանդնուպոլսի «Ժամանակ» օրաթերթում (1919-ի փետրվարի 6-ից մինչև սեպտեմբերի 25-ը):

Կարծում ենք Օտյանի այս հիշատակագրության տպագրությունը Եղեռնի 90-ամյակի նախասեմին լավագույն հուշարձանն է Ցեղասպանության, նահատակաց սուրբ հիշատակի:

Հավելենք, որ «Անիծյալ տարիներ»-ի այս հատվածը հիշատակագրության «Էլ Պուսերա» գլխից է («Ժամանակ», Կոստանդնուպոլիս, 1919թ., թերթոն թիվ 89-97):

Օտար և դժվար հասկանալի բառերի բացատրությունը և ծանոթագրությունները բնագիրը տպագրության պատրաստողինն է:

Հազիւ թէ մեր նոր սենեակին մէջ տեղաւորուած, ես Ալի Րիզա եւ Թէֆիք, սկսանք մեր փախուստի ծրագիրը մշակել:

Տէր-Ջօրի մօտ իմացած էինք որ շատ մը Հայեր Սիմճէր տաղին եեզիտիներու քով փախչելով, յաջողած էին ազատիլ: Այդ Սիմճէր լեռը կը գտնուէր Էլ Պուսերայէն չորս օր հեռու, անապատի ճամբով:

Խնդիրը ամապատին մեջ չմոլորելն էր: Տեղացիները հարցուփործելով, իմացանք որ եթե Խուպուրի եզերքը բռնելով քալելինք 7-8 ժամ, Սինճերը պիտի տեսնեինք հեռուէն, որովհետեւ այդ ընդարձակ ամապատին մեջ միակ խոշոր լեռն էր:

Օր մը երբ մօտակայ աղօրիք մը գացած էինք, հանդիպեցինք արաբի մը, որուն հետ Ալի Ռիզա խօսակցութեան մտաւ եւ խօսքը բերաւ Սինճերի վրայ:

- Շատ աղէկ գիտեմ Սինճերը, - ըսաւ արաբը, - յաճախ գացած եմ այդ կողմերը, մինչեւ իսկ քանի մը անգամ հայեր առաջնորդած եմ:

- Որո՞նք կրցած են հասնիլ մինչեւ եզիտիներու քով:

- Անշուշտ, միայն թէ ես մինչեւ լեռ չեմ գացած, այլ լեռան քանի մը ժամ մնալով ետ դարձած եմ:

- Ինչո՞ւ համար:

- Որովհետեւ եզիտիները արաբներուն հակառակ են ու երբ ձեռքերնին արաբ մը անցնի կը սպանեն, ինչպէս որ մենք ալ զիրենք կը սպաննենք:

- Իրա՞ւ է որ եզիտիները բարեկամ են հայերուն հետ:

- Այո՛, որովհետեւ թուրքերուն դէմ ապստամբած են: Ո՛չ թուրք, ո՛չ արաբ կրնայ մօտենալ իրենց լեռան: Բայց հայերը սիրով կ'ընդունին:

- Մեզի ալ կ'ուզե՞ս առաջնորդել:

- Ինչո՞ւ չէ, եթէ դրամ վճարէք:

Տեսանք որ ճիշդ մեր փնտռած մարդն էր այս արաբը:

Հետեւեալ օրուան համար ժամադիր եղանք մեր սենեակը որպէսզի սակարկութիւնը կատարենք: Ալի Ռիզա բաւական դրամ ունէր եւ ինք պիտի վճարէր նաեւ Թէֆիքի համար, որ իր ազգականն էր: Գալով ինձի՝ մօրեղբայրս խոստացած էր չորս ոսկի տալ փախուստս դիւրացնելու համար: Մարդը հետեւեալ օրը եկաւ եւ ամէն մէկերնուս համար մէկուկէս ոսկի պահանջեց: Յետոյ ըսաւ որ պետք էր էլ մը գնել մեր ջուրը եւ ուտելիքը փոխադրելու համար: Այս էշը յետոյ իրեն պիտի տայինք իբրեւ նուէր:

Գիտիմ մեջ կարելի էր դիւրաւ էլ մը գտնել 4-5 մէծիտիէ՝ վճարելով:

Արաբին հետ համաձայնեցանք որ երկու օրէն ճամբայ ելլենք:

Մենք առանձին պիտի երթայինք ժամ մը ճամբայ, յետոյ ինք, ուրիշ ընկերոջ մը հետ, պիտի գար մեզի միանալու: Այս կարգադրութիւնները ընելէ ետքը մարդը մեկնեցաւ:

Հազիւ թէ դուրս էր ելած՝ մեր տանտէրը եկաւ քովերմիս:

- Այս դուրս ելլող արաբը ո՞ր ճանչցաք, - հարցուց մեզի:

- Հոս, աղօրիքի մը մէջ, - պատասխանեցինք:

- Ի՞նչ բանի համար եկաւ ձեզի հետ տեսակցելու:

- Ոչինչ... եկաւ հարցնելու թէ ծախու բան մը ունե՞ինք:

- Ո՛չ, - պատասխանեց տանտէրը, - եկաւ ձեզի առաջարկութիւն մը ընելու:

- Ի՞նչ առաջարկություն:
- Առաջարկեց ձեզի Սինճեր փախցնել:

Նախ բացարձակապես մերժեցինք, բայց տանտերը պնդեց եւ ըսաւ թէ շատ աղէկ կը ճանչնար այդ մարդը եւ անոր անցեալը գիտէր:

- Ձեզի խորհուրդ կուտամ բարեկամաբար իրմէ գզուշանալու, - ըսաւ, - այդ մարդը ամէն բան ընելու կարող է:

- Ի՞նչ ըսել կ'ուզես:

- Ձեմէ առաջ ուրիշ հայեր ալ համոզած՝ Սինճեր տանելու համար ճամբայ հանած ու ճամբան զանոնք սպաննած է դրամնին գողնալու համար:

Մեր տանտիրոջ այս տեղեկութիւնները բնականաբար մեզ վրդովեցին: Մարդը իր խօսքերուն անկեղծ ըլլալը ապացուցանելու համար մէկ քանի ուրիշ տեղացիներ ցոյց տուաւ եւ ըսաւ որ անոնցմէ տեղեկութիւն առնենք մեզ փախցնել առաջարկող արաբին մասին:

Ալի Ռիզա զնաց ցոյց տուած անձերուն: Ամէնքն ալ նոյն բանը հաստատեցին:

Այդ արաբը աւազակ ոճրագործ մըն էր:

Ու այսպէս հրաժարեցանք իր առաջնորդութենէն, բայց որոշեցինք մեր ծրագիրը գործադրել առանձին:

Չէ՞ մի որ 6-7 ժամ քալելէ ետքը Սինճերի լեռը պիտի տեսնէինք: Ուրեմն կրնայինք առանց առաջնորդի երթալ դէպի հոն:

Մէկ երկու օրուան մէջ ինչ որ ունէինք անելորդ ծախսեցինք: Յետոյ 4-5 օրուան համար հաց պատրաստեցինք, երկու օխա՜ արմաւ առինք ու ճամբայ ելանք:

Մեր ընկերները սակայն վերջին ժամուն կը խորհին թէ մեր փախուստը կրնայ իրենց վիճակը ծանրացնել, որովհետեւ միւստիւրը՝ ըսած էր որ մեզ ազատ կը թողու գիւղին մէջ, բայց փոխադարձաբար ամէնքս իրարու երաշխաւոր կը նկատէ:

Եւ ահա՜ երբ հազիւ ժամ մը հեռացած էինք, վազն ի վազ մեր ետեւէն կը հասնին մէկ քանի ընկերները:

Ի զուր կը փորձենք զիրենք համոզել որ մեր փախուստովը իրենց որեւէ վնաս չի պատահեր, թէ միւստիւրին ըսածը պարապ խօսք մըն էր, եւ այլն:

- Չէ, - կը պնդեն, - կ'ամ ետ կը դառնանք, կ'ամ կ'երթանք ոստիկաններուն իմաց կուտանք ձեր փախուստը:

Տեսնելով որ ճար չի կայ զիրենք համոզելու, ետ կը դառնանք:

Միւստիւրը կը շարունակէր բարեացակամ ըլլալ մեզի հանդէպ:

Իր փափաքն էր որ մեր մէջ գտնուող արհեստաւորները իրենց արհեստը ի գործ դնէին:

Միւստիւրին այս տրամադրութենէն օգտուելով՝ քիլիսցի Ձաքար որ կօշկակարութիւն գիտեր, հրաման խնդրեց իրմէ Տեր-Չօր երթալու որպէսզի իր արհեստին վերաբերեալ գործիքները ճարէ, Ալի Ռիզա եւս ուզեց ընկերանալ ոսկերչութեան

գործիքներ բերելու համար: Միտիւրը հաւանեցաւ զիրենք ղրկելու ոստիկանի մը հսկողութեամբ:

Ձաքարի ծրագիրն էր Տէր-Ձօր հասնել ետքը ոստիկանը կաշառել ու փախչիլ:

Նոյն միջոցին Ստեփան եւս ուրիշ նորեկ կ'իրիցնցի մը հետ փախուստի պատրաստութիւն կը տեսնէր:

Ամենուն ալ նպատակն էր Զալէպ երթալ:

Իսկ ես աւելի յամոզուզն ծրագիր մը ունէի:

- Զալէպ երթալով, - կը խորհէի, - ազատած պիտի չըլլամ, պիտի ստիպուիմ մինչեւ ետքը ծածկուած մնալ, եւ եթէ օր մը օծիքս ձեռք տամ, աւելի մեծ փորձանքներ կրնան գալ գլուխս, քանի որ փախչելու վտանգները աչք պիտի առնեն, լաւագոյն է երթալ այնպիսի տեղ մը ուր միանգամ ընդմիշտ ազատ ըլլամ թրջական լուծէն:

Էլ Պոստերայի մէջ, գրեթէ ամէն օր կը հանդիպէիմք փախստական թուրք զինուորներու, ամենախղճալի վիճակի մէջ որոնք Պաղտատի կողմէն կուգային իրենց երկիրը երթալու համար: Յաճախ խօսակցած էի իրենց հետ եւ իմացած էի որ 20-22 օրէն եկած էին Պաղտատէն, Եփրատի եզերքը բռնելով: Այդ զինուորները պատմած էին թէ ճամբան արաբները հիւրընկալած էին զիրենք ու կերակրած:

- Ո՛ր վրանը որ երթանք մեզի ուտելիք կուտան,- կ'ըսէի:

Ամիսէ մը ի վեր էլ Պոստերա էի ու բաւական ուսումնասիրած վրանաբնակ արաբներու բարքերը: Գիտէի թէ ամէնքն ալ աւագակ են՝ բայց մարդ չեն սպաններ, թէ իրենց վրանը գացողը կը հիւրընկալեն, կը կերակրեն, թէ տարւոյն այդ եղանակին, այսիքն յունիսին, Եփրատի ամբողջ երկայնքը արաբներու վրաններ կը գտնուէին:

- Փոխանակ Զալէպի՝ Պաղտատ կ'երթամ,- վճռեցի:

Այդ միջոցին բաժնուած էի Ալի Ռիզայէն ու եկած աւերակ տուն մը, մէկ սենեակով ուր կը բնակէի Ստեփանին, ատանացի վարժապետին ու անոր կնոջ հետ:

Մտադրութիւնս յայտնեցի Ստեփանին: Շատ վտանգաւոր ու արկածախնդրական գտաւ:

- Լաւագոյն է որ միասին Զալէպ երթանք, - առաջարկեց:

Բայց ես անդրդուելի մնացի:

- Կամ բոլորովին կ'ազատիմ, կամ ճամբան կը մնամ, - պատասխանեցի:

Արաբ շապիհներէ՞՝ չկողոպտուելու համար որոշեցի մուրացկանի կերպարանք առնել:

Դին, աղտոտ, պատառատուն «մաչլախ» մը գտայ իբրեւ վերարկու: Կօշիկս որ բաւական նոր էր զմեկիով կտրտեցի, բզիկ բզիկ ըրի, նոյնպէս պատռտեցի ներքին զգեստներս անգործածելի դարձնելու աստիճան: Գուլպայ բնականաբար պիտի չհագնէի: Իսկ գլուխս պիտի առնէի հին լաթ մը արաբական «էկիլ»-ով:

Բացի Ստեփանէն ո՛չ ոք զիտէր փախուստի ծրագիրս եւ ո՛չ իսկ մօրեղբայրս՝

Կը վախճանայի որ եթէ իմաց տայի՝ կամ արգելք կը յարուցանէին եւ կամ զիս մտադրութենէս կը դարձնէին:

Վերջին վայրկեանին միայն ըսի վարժապետին ու իր կնոջ, խնդրելով որ գաղտնի պահեն:

Ինէ երկու օր յետոյ Ստեփան, ուրիշ իսկէստեղծութեան հայու մը հետ, պիտի փախչէր դէպի Գալիլայ:

Դետս իբրեւ ուսելիք քիչ մը հաց եւ 100 տիրէմ⁶ արմաւ ունէի, ասոնցմէ զատ 50 տիրէմ ծխախոտ, քանի մը տուփ լուցկի, մատիտ մը, թերթ մը թուղթ եւ երկու դրուշ արծաթ դրամ: Ուրիշ ոչինչ:

Լուսնալէն առաջ ճամբայ ելայ, փայտէ գաւազան մը ձեռքս:

Գեղեցիկ լուսին մը կար:

Մեր տունը գիւղին ծայրն էր եւ վայրկեան մը ետքը հասայ Խուպուրի եզերքը եւ անցայ կամուրջէն:

Քանի մը մշակուած արտերէ վերջ, ընդարձակ անապատն էր որ կը բացուէր առջիս:

Շուտ շուտ կը քալէի ժամ առաջ էլ Պուստրայէն հեռանալու համար: Դակառակ արկածախնդրական այս յուսահատ փախուստիս, զուարթ տրամադրութեան մէջ էի եւ նախագգացում մը ունէի թէ պիտի յաջողէի:

Ապագայի ծրագիրներ կը յղանայի:

- Անգամ մը որ Պաղտատ հասնիմ, - կը մտածէի, - կ'երթամ հայոց եկեղեցին, ինքնութիւնս կը յայտնեմ, տեղացի հայերուն հետ յարաբերութեան կը մտնեմ ու անոնց նիւթական օժանդակութեամբը վրաս զլուխս կը շիտկեմ, յետոյ կը հեռագրեմ եղբօրս որ Պօմպէ կը գտնուի⁷, որպէսզի ինծի դրամ դրկէ: Ապա, անգլիացիներուն օժանդակութեամբը կ'երթամ Պասրա, հոնկէ Պէմտէր Պուշիր եւ հոնկէ ալ շոգենատով Պոմպէ: Դոն քիչ մը ժամանակ կը մնամ եղբօրս քով ու կ'անցնիմ Եզիպտոս:

Այս գեղեցիկ հեռապատկերներով ինքզինքս կը քաջալերէի, որովհետեւ ներկան բնաւ յուսալից չէր:

Լուսնի լուսով կ'երթայի անապատին մէջ առանց որոշ ուղղութեան, միշտ դէպի արեւելք քալելով, որովհետեւ գիտէի թէ այդ կողմը պիտի գտնէի Եփրատը որմէ առայժմ կը հեռանայի:

Ո՛չ բնակութիւն, ո՛չ վրան, ո՛չ մէկ մարդկային հետք կար շուրջս: Ատեն ատեն քազալներու⁸ ոռնալուն ծայրը կը լսուէր միայն ու երբեմն ալ կատուի խռչորութեամբ եւ աւելի մեծ, մողէզի սմանող անասուններու արագ վազքը կը տեսնէի:

Երկու ժամի չափ քալելէ ետքը արշալոյսը ծագեցաւ, կանանչ թռչուններ որոնց բոյնը հողին մէջ փորուած ծակեր են, սկսան թռչտիլ: Քիչ յետոյ արեւն ալ բարձրացաւ հորիզոնէն իրեն հետ բերելով հեղձուցիչ տաքութիւն մը:

Մէկ երկու ժամ քալելէ ետքը հեռուն մշմարեցի խումբ մը ծառեր: Եփրատի

մօտեցած էի, որովհետեւ միայն գետին մօտերը ծառ կը գտնուի:

Ասիկա քաջութիւնն էլ յոյս ներշնչեց ինձի: Կրնար ըլլար որ անապատին մէջ մոլորէի եւ այն ատեն մահը անխուսափելի էր անօթութենէ ու ծարաւ:

Գետինը կէս ժամի չափ համզգեցայ, յետոյ ճամբաս շարունակեցի ծառերուն ուղղութեամբ:

Մէկ երկու ժամէն հասայ անոնց մօտ: Եփրատ քիչ մը անդին էր:

Քիչ մը հաց ու արմաւ ուտելէ ետքը, ծառի մը տակ պահ մը քնացայ, դեռ կէսօր չէր եղած:

Յետոյ ելայ, գացի Եփրատի եզրը, լուացուեցայ, ծարաւս անցուցի ու աւազին վրայ նստայ, երեսս գետին դարձուցած:

Հեռուն կ'երեւային արաբական սեւ վրանները ուղտի ստեւէ՞ շինուած: Երեք հազար տարի առաջ երգ երգողի հեղինակը կը յիշէ «Կեդարու սեւ վրանները»¹⁰, այդ օրերէն ի վեր ահա՝ փոփոխութիւն չէր կրած վրանաբնակ արաբներու կենցաղը:

Հազիւ թէ քանի մը վարկեանէ ի վեր նստած էի երբ յանկարծ մօտս շնչառութեան ծայր մը առի, գլուխս դարձուցի եւ աջ ու ձախ կողմս նստած տեսայ երկու արաբ: Ասոնք զինուած էին իրենց սովորական զէնքերով, այսինքն կարծ թուր մը, խոշոր մուրճ մը եւ հաստկեկ պոճ մը, որուն մէկ ծայրը բոլորակ երկաթ մը անցած է: Սարսափելի զէնք մըն է այս եւ անով զխիւն տրուած միակ հարուած մը բաւ է մարդս մեռցնելու համար:

Այս մարդիկը առանց բառ մը արտասանելու, սկսան մաշխախիս զրպանը խուզարկել: Ծխախոտս, սիկառի թուղթերս եւ լուցկիի տուփերը առին, ինչպէս նաեւ երկու դրուշ արծաթ դրամս: Իսկ թողուցին քիչ մը արմաւը եւ հացը:

Յետոյ բերանս բանալ տուին տեսնելու համար թէ ոսկեզօծ ակռայ ունի՞մ, մարմինս շօշափեցին ստուգելու համար թէ ծածկաբար տեղ մը դրամ պահա՞ծ եմ եւ իրենց բացասական խուզարկութենէն դժգոհ առին քալեցին, առանց բառ մը արտասանելու եւ ո՛չ իսկ «մնաս բարով» ըսելու:

- Աժան ազատեցի, - մտածեցի:

Գիտէիք որ ոսկեզօծ ակռաները շատ վտանգաւոր են, որովհետեւ արաբները զանոնք միաձոյլ ոսկի կարծելով կը քաշեն կը հանեն հայերուն բերնէն: Մեր մէջ մէկ քանի հոգի կային որոնք դեռ Տէր-Զօր չեկած՝ իրենց ակռաներուն վրայն ոսկին քերթել տուած էին:

Բարեբախտաբար իմ բերնիս մէջ այդ տեսակ ակռայ չունէի:

Երկու անախորժ հիւրերուն մեկնումէն ետքը ճամբայ ելայ դէպի վրանները: Ճամբան, Եփրատի եզրը, ծառի մը տակ նստած տեսայ ժանտարմա մը, որուն ծին քիչ մը անդին կապուած էր:

Կամաց մը հեռանալ փորձեցի՝ բայց ոստիկանը զիս նշմարած էր:

- Հոս եկու՛ր, - պողաց արաբերէն:

Ստիպուեցայ հնազանդիլ:

- Ո՞վ ես դու, - հարցուց երբ մօտեցայ իրեն:

- Հայ գաղթական, - պատասխանեցի:

- Ո՞ւր կ'երթաս:

- Ապու Քեմալ:

- Ի՞նչ գործ ունիս հոն:

- Էֆենտի, մեզի Տեր-Զօրեն ճամբայ հանեցին Ապու Քեմալ ղրկելու համար: Երբ Միատին հասանք, ես ծանրապես հիւանդացայ, չկրցայ ճամբաս շարունակել. կի՛նս եւ զաւակս միւս գաղթականներուն հետ գացին: Հիմակ որ աղէկցայ, կ'երթամ կոր զանոնք գտնելու:

- Բայց Միատին եւ Ապու Քեմալ գետին միւս եզերքը կը գտնուին, դուն ի՛նչո՞ւ այս կողմը անցար:

- Էլ Պուստրա ազգական մը ունիմ անիկա տեսնելու համար:

- Սուտ կը խօսիս ինձի:

- Ճշմարիտ է, պէ՛ էֆենտի:

Ժանտարման ծուռ ծուռ երեսս նայեցաւ եւ ըսաւ.

- Ես քեզի հիմա թւերդ կապած Միատին կը տանէի, բայց ի՛նչ ընեմ որ այս կողմերը գործ ունիմ:

- Եթէ կ'ուզեք երթանք Միատին, - պատասխանեցի, - հոն ոստիկանները կը ճանչնան զիս եւ պիտի տեսնէք որ սուտ չեմ խօսիր:

- Սա ծիս քակէ՛ ու տար գետեզերքը ջուր խմցուր, - հրամայեց:

- Գլխուս վրայ...

Իր հրամանը կատարեցի:

- Հիմա կրնա՞մ երթալ, - հարցուցի:

- Կորսուէ՛, - պոռաց:

Եւ ես մեկնեցայ ուրախ ըլլալով որ այսչափ աժան ազատած էի:

Հազիւ թէ արաբներու վրաններուն մօտեցած էի, զաւազանով զինուած պատանի մը քովս մօտենալով մաչլախս առնել ուզեց:

Դիմադրեցի, սպառնաց եւ ի վերջոյ կռիւի բռնուեցանք, որու միջոցին յաջողեցայ զաւազանը ձեռքէն առնել:

Ճամբաս շարունակեցի դէպի վրանները, մի՛նչ պատահին ետեւէս կուգար զաւազանը պահանջելով:

Վերջապէս առաջին հանդիպած վրանս մտայ եւ զաւազանը նետեցի պատանիին որ հայիոյանքներ ու սպառնալիքներ տեղալով իմ հասցէիս, հեռացաւ:

Վրանին տէրը, պատկառելի մօրուքով ծերունի մը, սիրալիկ ընդունելութիւն մը ըրաւ:

Հարցուց թէ ո՛ւսկից կուգայի եւ ո՛ւր կ'երթայի:

Կցկտուր արաբներէնով մը կրկնեցի իրեն ի՛նչ որ ըսած էի ժանտարմային:

Հետզհետէ քովի վրաններէն շուրջս հաւաքուեցան կի՛ններ եւ երիկմարդիկ ուրոնք հետաքրքիր զիս կը դիտէին: Պէտք է գիտնալ որ վրանաբնակ արաբներուն

մեջ նամեհրամը՝ շատ թոյլ է կամ անելի ճիշդ բնաւ գոյութիւն չունի:

Վրանիս տիրոջը ըսի որ անօթի էի: Հրամայեց կիներուն որ ուտելիք բերեն:

Հաց, պուլկուր եւ ալկան հրամցուցին եւ ես ախորժակով կերայ:

Հարցուցի թէ ե՞րբ ուրիշ վրաններու պիտի հանդիպէի:

- Երեք ժամ անդին, - պատասխանեցին:

Երբ ճամբայ ելայ երկու հոգի, որոնք շրջակայ վրաններէն եկած էին, հետեւեցան ինծի:

- Ինչո՞ւ միասին կուգաք, - հարցուցի:

- Ճամբան ցոյց տալու համար, - պատասխանեց մին:

- Շնորհակալ եմ, պէտք չի կայ:

- Ո՛չ, կրնայ ըլլալ որ մոլորիս:

Նորէն պնդեցի որ պէտք չկար ինծի ընկերակցելու, բայց ի գո՛ւր, մարդիկը օծիքս թոյլ չտուին:

Այս բարեացակամութենէն դժգոհ՝ ճամբաս շարունակեցի այդ երկու արաբներուն ընկերակցութեամբ: Քիչ մը ետքը եկաւ մեզի միացաւ նաեւ այն պատանին որուն հետ խնդիր ունեցած էի: Այս պարագան կասկածներս անելի շատցուցին:

Հագիւ կէս ժամ քալած էինք երբ արաբները կանգ առին ու զիս ալ կեցուցին:

- Հանէ՛ մաչլախդ, - հրամայեց իրենցմէ ամենէն տարեցը որ երեսուն տարեկանի մօտ մօրուօք աւագակի դէմքով հուժկու մարդ մըն էր:

Փորձեցի աղաչանքով օծիքս ազատել: Անկարելի եղաւ:

- Շո՛ւտ մաչլախդ տուր, եթէ ո՛չ հիմա գլուխդ կը քախքախսեմ, - գոչեց եւ մեզքէն հանեց խոշոր մուրճը:

Անմիջապէս հնազանդեցայ:

Յետոյ մէկիկ մէկիկ հանել տուին միւս զգեստներս ալ, որոնք ինչպէս ըսի, պատառատուն քուրջերու վերածած էի: Առին նաեւ գլխանոցս եւ կօշիկս ու այդպէս մօրէ մերկ ըրին զիս:

Ապա ծաղրական շեշտով մը «Մաանս սէլամի» (երթաս բարով) ըսին ու ետ դարձան:

Այսպէս, աղամական վիճակի մեջ, պահ մը գետինը նստայ խորհելով թէ՛ ի՞նչ պէտք էր ընէի: Անշուշտ հազար անգամ զոջացած էի այս յիմարական ծեռնարկութենէս, սակայն չէի ուզեր ետ դառնալ այս վիճակով, մանաւանդ կը վախճայի որ ել Պուսէրայի ոստիկանները զիս կը բռնեն ու կը բանտարկեն ու հաւանօրէն չարաչար կը ծեծեն ալ:

Որոշեցի ճամբաս շարունակել դէպի առաջ, բայց այս մօրէմերկ վիճակիս մեջ ինչպէ՞ս պիտի կրնայի վրանները երթալ հիւրընկալութիւն խնդրելու:

Բաւական քալելէ ետքը հանդիպեցայ ծերուկ հովիւի մը որ, իր ոչխարներուն քով, դաշտին մէջ նստած կը ծխէր:

Մօտեցայ իրեն: Մերկութիւնս տեսնելով իսկոյն գուշակեց եղելութիւնը:

- Կողոպտեցի՞նք թեզի, - հարցուց:

- Այո՛, - պատասխանեցի:

- Ո՞ր տեղ:
- Հոսկէ հազիւ ժամ մը անդին:
- Քանի՞ հոգի էին:

Պատասխանեցի թէ երեք հոգի էին որոնք հետս ընկերացան:

Ծերունի հովիւը տխրութեամբ գլուխը օրօրեց, ուրիշ քանի մը հարցումներ ըրաւ ազգութեանս, ուրկէ գալուս, ուր երթալուս մասին եւ սիկարէթ մը հրամցուց: Յետոյ, քովը դրուած աղտոտ տոպրակ մը բացաւ ու վերարկուի մը նմանող հին ու մին լաթ մը հանեց եւ ինծի երկարելով.

- Հագի՛ր, - ըսաւ:

Աղտոտութենէ սեփսեւ եղած խոշոր թաշկինակ մըն ալ տուաւ որպէսզի գլուխս ծածկեմ:

Այս անակնկալ զգեստաւորումը չափազանց ուրախացուց զիս: Երախտագիտութեամբ ծեռքը քաշեցի համբուրեցի եւ արաբերէն լեզուով գոց ըրած բոլոր մաղթանքներս կրկնեցի:

Վերարկուն առանց թելի բաճկոն մըն էր որ հազիւ ծունկներս կ'իջնար:

- Անօթի՞ ես, - հարցուց:
- Ո՛չ, - պատասխանեցի, - քիչ մը առաջ ճաշեցի:
- Քիչ մը հաց տամ քեզի:

Ու հէլպէին 12 մէքէն երկու հատ թարմ բլիթ հանեց:

- Ո՞ր կրնամ վրաններ գտնել, - հարցուցի:
- Ասկէ երեք ժամ հեռուն, - պատասխանեց:

Ժամանակ չի կար կորսնցնելիք եւ հազիւ արելը մայր մտնելէ ետքը պիտի կրնայի հասնիլ այդ վրանները:

Կրկին շնորհակալութիւն յայտնեցի ու մեկնեցայ:

Մութը կը սկսէր եւ տակաւին վրանները չէին երեւար:

Քայլերս արագեցի, որովհետեւ օդը զովանալ կը սկսէր:

Յանկարծ տեսայ որ դիմացէն արաբ մը կուգար: Մարդը զիս տեսնելուն պէս շեշտակի իմ կողմն եկաւ:

- Ո՞վ ես դուն, - հարցուց:
- Ես խեղճ, աղքատ, հիւանդ հայ մըն եմ... անա արմեն, միսքին, մարտան...¹³
- Այս վերարկուն ուրկէ՞ առի:
- Ձիս ճամբան կողոպտեցին, բոլորովին մերկ ձգեցին, ծերուկ հովիւի մը հանդիպեցայ, վրաս խղճաց ու այս վերարկուն տուաւ:

- Սուտ կը խօսիս, դուն զողջած ես այդ վերարկուն,-գոչեց մարդը իր երկաթ գնդակով ճոպը բարձրացուցած:

- Կ'երդնում որ ճշմարիտ կը խօսիմ:
- Շուտ հանէ՛ վրայէդ այդ վերարկուն:
- Կ'աղաչեմ, ուրիշ հագնելիք չունիմ:
- Հանէ՛, հիմա գլուխդ կը ջախջախեմ:

Եւ վերարկուն յանձնեցի մարդուն: Երջանկութիւնս հազիւ երկու ժամ տեւած էր:

Հիմա, իբրեւ զգեստ, գլուխս փաթթած թաշկինակը ունէի միայն:

Այս վիճակին մէջ, գրեթէ վազելով, շարունակեցի ճամբաս եւ հասայ վրանները: Դէմս ելլող առաջին վրանը մտայ, գլխուս խոշոր թաշկինակը մէջքս կապած: Հոն գտնուող մէկ քանի կիները սկսան պոռալ **կանչուռտուկ**¹⁴ զիս խենթ կարծելով, որովհետեւ Արաբիոյ մէջ խենթերը ընդհանրապէս մօտմերկ կը պտըտին:

- Մեճնո՛ւն, մեճնո՛ւն (խենթ, խենթ), - կ'աղաղակէին խեղճերը սարսափահար:

Քովի վրաններէն եկան հաւաքուեցան հոն: Բարեբախտաբար խենթութիւնը, արարներուն համար, սրբութեան նշան մըն է, ուստի ոչ ոք վրաս յարծակում գործեց, մանաւանդ երբոր տեսան թէ վտանգաւոր խենթ մը չէի, այլ շատ խելօք:

Սկսան զիս հարցուփորձել: Ըսի թէ հայ մըն էի եւ թէ ճամբան կողոպտած էին զիս:

Այս յայտնութեան վրայ զիս վնասեցին վրանէն: Ուրիշ վրան մը գացի, ուր միեւնոյն ընդունելութիւնը եղաւ ինծի: Հագուստի պակասութիւնը կը խրտչեցնէր զիրենք ու չէին ուզեր բոլորովին մերկ մարդ մը հիւրընկալել:

Վերջապէս գացի խոշոր վրան մը ուր պատկառելի ծերունի մը նստած էր եւ կը թուէր ըլլալ խումբին պետը կամ շէյխը: Այս մարդը միւսներէն աւելի հիւրընկալ գտնուեցաւ, զիս չվնասեց եւ լաթ մը նետեց վրաս որպէսզի մերկութիւնս ծածկուի:

Չմոռնամ ըսելու որ ամէն վրանի առջեւ մէկ մէկ խոշոր շուն կեցած են իբրեւ պահապան եւ որոնք միշտ հաչելով ու խածնելու սպառնալիքով վրադ կը յարծակին եւ իրենց տիրոջ մէկ հրամանին կ'սպասեն քեզ յոշոտելու համար: Բարեբախտաբար առանց հրամանի այդ ծայրայեղութեան չեն դիմեր:

Օրուան յոգնութիւնները ալ ուժասպառ ըրած էին զիս, հազիւ թէ ծերունին վրանին անկիւնը տեղ մը ցոյց տուաւ ինծի, գլուխս գետին դրի եւ անմիջապէս խոր քունի մը մէջ ընկղմեցայ:

Երկար չկրցայ քնանալ սակայն: Ծերունին եկաւ զիս արթնցուց եւ ըսաւ.

- Ե՛լ կերակուր պիտի ուտենք:

Քնանալէ առաջ ծերունիին հարցումներուն պատասխանելով՝ հասկըցուցած էի հայ տարագիր մը ըլլալս եւ նշմարած էի որ այս յայտնութիւնը վատ տպաւորութիւն ըրած էր իր վրան, բայց ուրիշ կերպ չէի կրնար վարուիլ, որովհետեւ ոչ կրնայի ինքզինքս արաբ կեղծել, ոչ ալ թուրք: Այդ պարագային հարկ պիտի ըլլար մասնակցիլ իրենց **ապտեսին**¹⁵ ու նամագին, ինչ որ չէի կրնար կատարել եւ եթէ խաբէութիւնս երեւան ելլէ՝ աւելի գէշ կ'ըլլար վիճակս:

Հազիւ թէ պառկած տեղէս ելայ՝ ծերունին պոյնճէ խոշոր աման մը եւ կուժ մը ներկայացուց ինծի որպէսզի ճաշէն առաջ ձեռքերս լուան եւ սկսաւ ինք ջուրը լեցնել, թէւ սրտմտած դէմքով մը եւ քփն տակէն մոլտալով: Յայտնապէս կը տեսնուէր որ այդ մարդը թշնամական զգացումներ ունէր ինծի հանդէպ, բայց որովհետեւ իր հիւրն էի, ստիպուած կը զգար ինքզինքը հիւրընկալութեան օրէնքները յարգելու: Տարօրինակը այն էր որ վրանին մէջ կային ուրիշ 5-6 երիտասարդներ, իր գաւակներն ու փեսաները հաւանօրէն, բայց եւ այնպէս ինք ջուր կը լեցնէր ձեռքիս:

Լուացքէն յետոյ բոլորուեցան գետինը խոշոր ամանի մը շուրջը որ պուկուրի փիլավով լեցուած էր: Հացը կամ լաւաշը առատօրէն բաժնուեցաւ:

Կիները չէին մասնակցեր ճաշին, անոնք ետքը պիտի ուտեին երբ մենք աւարտեինք:

Ամանի մը մէջ լեցուած էր ջրախառն կաթ զոր փոխն ի փոխ կը խմէինք:

Մատներով փիլլավ ուտելը շատ դժուար էր ինծի համար, ուստի դանդաղօրէն կը մասնակցէի ճաշին:

Ծերունին ատեն ատեն զիս կը ստիպէր ուտելու սա տեսակ խօսքերով.

- Եաքուլ եա՛ խընգիր (կեր ո՛վ խոզ):

- Եաքուլ եա՛ կեալատ (կեր ո՛վ կալատ):

- Եաքուլ եա՛ տէյուս¹⁶..., - եւ այլն:

Այս սիրալիի հրաւերներուն կը պատասխանէի կրցածիս չափ ուտելով:

Միւս սեղանակիցները որեւէ խօսք չէին ըսեր, անշուշտ պատկառելով ծերունիէն:

Հագիւ թէ ճաշը աւարտած՝ նորէն փռուեցայ գետին ու քնացայ վրաս առած խոշոր հէյալէ մը որ կը ծածկէր մարմնոյս կէտը, իսկ միւս կէտը մերկ տարածուած էր հողին վրայ:

Արաբական վրանները շատ գէշ պատսպարուած են: Միայն ետեւի կողմը միմեջէն գետին ծածկուած է, աջ ու ձախ կողմերը կէս կանգունի չափ բացուածք մը ունին, իսկ առջեւի կողմը բոլորովին բաց է:

Թեւեւ յունիսի մէջ էինք, բայց ինչպէս Եգիպտոս, Միջագետք ալ գիշերը միշտ զով կ'ընէ, մանաւանդ որ յաճախ արեւելեան հով մըն ալ կը սկսի փչել:

Այնպէս իմ թեթեւ ծածկոցովս ու մերկ մարմնովս չափազանց կը մսէի, այնպէս որ անկարելի եղաւ քնանալ: Քունիս մէկ արգելքն ալ շուրջս կապուած այծերն էին որոնք հանդարտ չէին կենար եւ շատ գէշ կը հոտէին:

Վրանին մէջ ամենքը կը քնանային իրենց հաստ մաշկախներուն եւ ոչխարի մորթ վերարկուներուն ներքեւ: Երանելի՛ մարդիկ, ի՞նչ համզատաւտ անկողին, ի՞նչ ճոխութիւն, ի՞նչ պերճանք...:

Այս մտածումներուն մէջ էի երբ ծերունին որ ինէ քիչ մը անդին պառկած էր, քունէն արթնցաւ, գլխուն տակ բան մը փնտռեց եւ չգտնելով շուրջը նայեցաւ: Յետոյ ելաւ, քովս եկաւ ու քթին տակէն հայիոյելով՝ վրայես քաշեց հանեց հէյալէն ու զայն ծրարելով՝ գլխուն բարձր շինեց եւ կրկին քնացաւ:

Ա՛լ վիճակս անտանելի դարձաւ: Հովը ամեն կողմէ վրանէն ներս կը խուժէր ու ես ցուրտէն կը դողդողայի շարունակ: Կը խորհէի որ այս կացութեան մէջ միմեջէն առտու պիտի չկրնայի դիմանալ եւ հիւանդ պիտի իյնայի:

Փորձեցի այծերէն մէկը գիրկս առնել եւ այս կերպով քիչ մը պատսպարուիլ ցուրտին դէմ, բայց չարածի կենդանին, որ ինէ շատ անելի բախտաւոր, սեւ մուշտակ մը հագած էր ու մտողին վիճակէն չէր հասկնար, չուզեց այդ բարիքը ընել ինծի եւ կոտորներովը սպառնալով փախաւ քովս:

Քանի գիշերը կը յառաջանար այնչափ կ'աւելնար ցուրտը:

Խորհեցայ երթալ վրանին կեդրոնը որ բաղդատաբար անելի պատսպարուած էր եւ ուր դրուած էին կերակուրի ամօթները եւ ալիւրի, ցորենի ու գարիի հակերը: Կրնայի ամոնց մէջ ապաստանիլ:

Կամացուկ մը գացի եւ երկու հակերու մէջ տեղադրուեցայ, բայց ահա պառաւ կին մը որ քիչ մը անդին պառկած էր, արթնցաւ եւ զիս հոն տեսնելով սկսաւ.
«Հառամի՛, հառամի, (գող, գող)», պոռալ:

Ջատուկը կը կարծէր թէ իրենց անօթները զողնալ կ'ուզէին:

Վրանին մէջ ամենքը արթնցան եւ մարդերէն մին թելս բռնելով ու լուսամբներ տեղալով զիս դուրս նետեց վրանէն: Ի գո՛ւր կը ջանայի բացատրել թէ բան զողնալու դիտաւորութիւն չունէի, թէ մտելուս համար հոն գացած էի:

- Հառամի, - կը կրկնէին ամենքը միաբերան:

Տեսայ որ ծեծ ուտելու հաւանականութիւնն ալ կար, ուստի արագ քայլերով հեռացայ:

Ո՞ւր երթալ սակայն:

Կէս գիշեր ըլլալու էր եւ լուսինը կը լուսաւորէր ընդարձակ տարածութիւնը: Ծամբորդութիւնս շարունակել անհնարին էր այս վիճակիս մէջ: Կարելի չէր քսանհինգ երեսուն օր տանիլ այդ կեանքը: Որոշեցի վերադառնալ էլ Պուսէրա ձերբակալուելու, բանտարկուելու, ծեծ ուտելու վտանգը աչք առնելով:

Սկսայ արագ արագ քալել նուազ մտելու համար: Վտանգաւոր էր վրաններուն մէջէն երթալը գիշերուան այդ ժամուն: Շուները պիտի յարծակէին վրաս, մարդիկ պիտի արթննային եւ, ո՞վ գիտէ, թերեւս զիս զող կարծելով սպաննէին: Ուստի վրանները թողուցի եւ դէպի ամայի դաշտը ուղղուեցայ, այսպէս շեղելով ուղիդ ճամբէն ու Եփրատի եզերքէն:

Բաւական քալելէ ետքը՝ ցախաստան մը ելաւ դէմս որուն մէջէն նեղ արահետ մը կ'անցնէր, այդ արահետը բռնեցի գացի: Ոտքիս տակ մողէզներ ու տեսակ տեսակ սողուններ ժուռ կուգային, հեռուէն կը լսուէր ջագալներու ոռնումը եւ ամէն վայրկեան կը վախճնայի թէ օձերու պիտի հանդիպիմ: Յանկարծ արահետը վերջացաւ եւ չորս կողմս ցախերը պատեցին: Ստիպուած էի անոնց մէջէն քալել: Այդ փշոտ տունկերը մինչեւ մէքս կը բարձրանային ու ամէն մէն քայլիս կը խայթէին մարմինս: Կը զգայի թէ սրունքներս կ'արհունոտին եւ սակայն կը շարունակէի քալել:

Աքտրանքիս մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, յուսահատութիւնն ու լքումը կը տիրէր վրաս: Կը մտածէի թէ ուժասպառ հո՞ն, ցախաստանին մէջ պիտի մնամ ու ջագալներուն կեր ըլլամ եւ բարձրածայն «Ա՛լ կ'օգտէ՞, ա՛լ կ'օգտէ» կը պոռայի, խօսքս ուղղելով չեմ գիտեր ինչ անագորոյն աստուածութեան մը:

Որչա՞փ տեսեց այս տանջանքը ժա՞մ մը, թերեւս աւելի, չեմ գիտեր: Վերջապէս ցախաստանէն դուրս ելայ եւ ինքզինքս գտայ աւազուտ դաշտի մը մէջ:

Թէեւ հանգչելու պէտք ունէի բայց կարելի չէր նստիլ կամ կենալ, որովհետեւ պիտի սկսէի դողդղալ, մինչդեռ քալելով քիչ շատ կը տաքնայի:

Չախ կողմս, հեռուն, լուսնի լուսով, ծառեր կ'երեւային, նշան մըն էր թէ Եփրատը այն կողմն էր եւ դէպի հոն ուղղուեցայ: Կ'ուզէի լուալ ոտքերս ու սրունքներս որոնցմէ արիւնը կը կաթկթէր:

Հասայ վերջապէս գետին եզերքը եւ քիչ մը լուացուելէ ետքը կրկին ճամբաս շարունակեցի, այս անգամ չբաժնուելով գետեզրէն: Եւ ահա ինկայ վրաններու մէջ, 10-

15 շուներ սկսան զիս հալածել: Եւ ո՛չ իսկ զաւագան մը ունէի ինքզինքս պաշտպանելու համար: Խելայեղօրէն սկսայ վազել մինչեւ որ հեռացայ իրենց սահմանէն:

Շուները մինչեւ որոշ սահման մը կը հալածեն օտարականները եւ յետոյ կը վերադառնան իրենց տեղերը:

Այս փորձանքէն ալ ազատելով սկսայ առաջ երթալ: Չափազանց յոգնած էի բայց չէի ուզեր նստիլ չմտելու համար: Վերջապէս արշալոյսը ծագեցաւ ու քիչ յետոյ արեւը սկսաւ բարձրանալ հորիզոնին վրայ, մինչ լուսինը որ լրման մէջ էր, կը խոնարհէր հակառակ կողմէն: Հագիւ թէ քիչ մը բարձրացած արեւը սկսաւ տաքցնել զիս: Անգամ մըն ալ զացի Եփրատի եզերքը, լուացուեցայ, ջուր խմեցի ու դէպի աջ դառնալով անապատի ճամբան բռնեցի:

Տաքը կը սաստկանար հետզհետէ եւ ես գիշերը ցուրտէն կը դողդոյայի, հիմա անտանելի կերպով կը նեղուէի տաքէն:

Ու կը յիշէի Ծննդոց գրքին պատմութիւնը:

Յակոբ Մահապետ որ Միջագետքի մէջ, քսան տարի, Լաբանի քով ծառայելէ ետքը անոր երկու աղջիկներուն, Լիայի ու Ռաքելի հետ կ'ամուսնանայ ու իր հոտերովը եւ ուղտերովը, ճամբայ կ'ելլէ իր երկիրը դառնալու համար: Լաբան ետեւէն կը հասնի ու կ'ամբաստանէ Յակոբը թէ իր կուռքերը միասին տարած է: Այն ատեն Յակոբ կը սկսի զանգատիլ իր տագնաքը. «Ի՞նչ կ'ուզես ինէ, - կ'ըսէ, - ա՛լ չքաւե՞ր ինձի ըրածները, եօթը տարի Լիային համար, եօթը տարի Ռաքելին համար ու վեց տարի ոչխարներուն եւ այծերուն համար զիս քովդ գերիի պէս աշխատցուցիր իբրեւ հովիւ: Յորեկը տաքը եւ գիշերը ցուրտը կը մաշէր զիս»:

Անոնք որ մեր այստեղերու կլիմաներուն ծանօթ են միայն, թերեւս տարօրինակ գտնեն Յակոբ Մահապետի բացակամշտութիւնը որովհետեւ հոս ամառ գիշերները այնքա՜ն տաք են որքան ցորեկները:

Այնքան քնատ ու յոգնած էի որ հանգչելու համար կը նստէի՝ անմիջապէս աչքերս կը գոցուէին, կ'զգայի որ խոր քունի մէջ պիտի թաղուիմ եթէ ինքզինքս չթօթուեմ ու ոտքի ելլելով չքալեմ:

Երկու հազար քայլ կ'երթայի, քիչ մը կը նստէի ու կրկին երկու հազար քայլ կ'առնէի, քայլերս համրելը տեսակ մը ժամանց կ'ըլլար ինձի համար:

Վերջապէս, ցերեկուան մօտ, հեռունէն նշմարեցի Էլ Պուսէրայի հին, աւերակ միջնաբերդը որ կարծես քիւզանդական շինուածք մըն է:

Ասիկա երանութեամբ լեցուց ամբողջ էութիւնս: Էլ Պուսէրա հիմակ դրախտ մը կը թուէր ինձի եւ հոն հասնիլը երջանկութիւններուն ամէնէն մեծը:

Քայլերս արագեցի ու հասայ Խուպուրի եզերքը: Սարսափելի կերպով ծարաւած էի ու անյագօրէն ջուր խմեցի, յետոյ լուացուեցայ եւ շուրջս դիտեցի որ մօտերը մարդ չի կար: Տունս քիչ մը անդին, հագիւ քանի մը հարիւր քայլ հեռուն էր:

Վազն ի վազ զացի առանց մէկու մը հանդիպելու եւ մտայ տունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արժաթյա մետաղադրամ: Մեկ մեծիտինեմ հավասար է 20 դրուշի:
2. Չափի միավոր:
3. Տնօրեն:
4. Արաբական քոչվոր ցեղախումբ:
5. Օտյանն ունեցել է երկու մորեղթայր՝ Գեւորգ եւ Քերոբե Ասլանյաններ: Նկատի ունի Քերոբե Ասլանյանին, որը գրողի պես եւ երկար ժամանակ նրա հետ կիսել է աքսորի եւ տարագրության տառապանքը:
6. Չափի հին միավոր: Մեկ տիրեմը հավասար է 3, 207 գրամի:
7. Նկատի ունի Հրանտ Օտյանին, որը ապրել է Հնդկաստանում, զբաղվել աղամանդի առետրով:
- Օտյանն առաջին տարագրության ժամանակ (1896-1908)՝ 1904-ի փետրվարի 16-ին, ուղևորվել է Բոմբեյ՝ Հրանտի մոտ: Այնտեղ մնացել մինչեւ 1904-ի դեկտեմբերի սկիզբները:
8. Շնագայլների:
9. Մազից:
10. Տես երգ Երգոց, Առաջին երգ, 4:
11. Բառացի նշանակում է՝ ընտանիքից դուրս, օտար:
12. Տոպրակին:
13. Մայրը հայ, ծուլ...
14. Ճշալ, գոռալ, բղավել:
15. Նամազից առաջ կատարվող լվացում:
16. Կեր ով եղջյուրակիր:
17. Նպաստել, ազդել, հասնել, զորել:

Տպագրության պատրաստեց՝

Գրիգոր Հակոբյանը